

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS NAĞİLLARINDA
QƏLİBLƏRİN TİPOLOGİYASI**

İxtisas: 5719.01– Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Aybəniz Azik qızı Qadaşova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Hüseynağa oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanlı

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şakir Əlif oğlu Albaliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor

_____ **Muxtar Kazım oğlu İmanov**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

_____ **Afaq Xürrəm qızı Ramazanova**

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış ümumbəşəri janrlarından biri olan nağıllar milli mentalitetin, ailə və insani dəyərlərin formalaşmasında böyük rol oynayır. Özünəməxsus şifahi ifa tərzinə malik nağıllar, eyni zamanda, müxtəlif xalqların folklorunda yer alan motiv, süjet və obrazların, eləcə də ənənəvi qəlib ifadələrin ortaq şəkildə təzahür etdiyi bir janrdır.

Dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının, xüsusən onun struktur, süjet və kompozisiya problemlərinin müqayisəli tədqiqi daim folklorşünaslığın maraq dairəsində olmuşdur. Dünya folklorşünaslığında uzun müddətdir ki, belə araşdırmaların tədqiqat predmetini ilk növbədə folklor qəlibləri, başqa sözlə, ənənəvi formullar təşkil edir.

Ənənəvi formullar həm folklor yaradıcılığının təməl elementlərindən biri, həm folklor əsərinin kompozisiyasını təşkil edən epizodları bir-birinə bağlayan qəlibləşmiş ifadələr, həm də pragmatik funksiya daşıyan söz kompleksləri kimi böyük maraq doğurur.

Folklor dilinin əsas xüsusiyyəti şərtilik və ya formallıqdır. Nağıllarda da bu özəllik əsasən qəlib ifadələrdə – formullarda təcəssüm edir. Formulun yaranmasında söyləyicinin nəzərdə tutduğu əsas fikri təsvir etmək üçün sisteməlik işlətdiyi söz qrupunun olması vacibdir. Dünya folklorşünaslığında “ənənəvi formul” kimi qəbul edilən qəlib ifadələri fərqli adlarla, məsələn, dayanıqlı yerlər, metrik söz qrupları, üslub klişeləri, hərəkətli hissələr, mövzu standartları, obrazlı stereotiplər, kümə sözlər, təkrarlamalar, daimi epitetlər, tipik ifadələr, epik formullar, söz kompleksləri kimi təqdim edirlər. Ancaq onların ümumiikdə bir əsas funksiyası var – nağıl təhkiyəsinə zənginləşdirmək.

Heç bir xalq nağılını ənənəvi formulsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Folklor dövriyyəsi, ötürülmə nəticəsində dildən-dilə keçən, şifahi şəkildə bir bölgədən digər bölgəyə yayılan, müxtəlif xalqların dillər əzbəri olan nağılların şifahi ifası prosesində, eləcə

də üslubunda müşahidə olunan ortaq cəhətlər həmişə xüsusi diqqət çəkmişdir. Fərqli qitələrdə yaşayan, müxtəlif dilə sahib olan xalqların nağıllarının ortaq və fərqli elementlərini araşdırmaq folklor tipologiyasının öyrənilməsi baxımından aktualdır. Azərbaycan və ingilis folklorunda nağıl formullarının semantik və funksionallıq baxımından əlaqəli şəkildə təhlilə cəlb edilməsi folklor yaradıcılığında önəmli yer tutan bu qəlib ifadələrin universal xarakterinin öyrənilməsində, eləcə də ənənəvi nağıl formullarının beynəlxalq təsnifatının aparılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda nağıllardakı ənənəvi qəlib ifadələri – formulları müqayisəli şəkildə incələmək folklor nəzəriyyəçiləri ilə yanaşı, həm də nağıl söyləyiciləri üçün də maraqlıdır.

Ənənəvi formullar haqqında beynəlxalq folklorşünaslıq təcrübəsində çoxlu sayda araşdırmalar, nəzəri işlər mövcuddur. Bu istiqamətdə mühüm elmi mənbələrdən biri rumın alimi Nikolae Roşiyanınun “Ənənəvi nağıl formulları” əsəridir¹. O, bir çox Qərbi Avropa, slavyan və Şərqi xalqlarının nağıl mətnlərini araşdıraraq, qəlib ifadələri, onların nağıl mətnində rolunu, tiplərini, tərkibinin əsas xüsusiyyətlərini öyrənmiş, istifadə səbəblərini təhlil etmişdir. N.Roşiyanınun tədqiqatlarından bəhrələnən Nataliya Gerasimova Rusiya nağıllarını araşdırarkən ənənəvi formullara geniş yer ayırmışdır².

Hələ XIX əsrin sonlarında folklor poetikasını, əsasən də Avropa xalqlarına aid epik mətnlərdə statik yerləri və onların əsas funksiyalarını öyrənən P.Sebillo, F.Luzel kimi alimlər poetik qanunauyğunluqları məhz formulla əlaqələndirmişdilər³. Sonralar

¹ Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: аука, 1974. – 215 с.

² Герасимова, Н.М. Прагматика текста. Фольклор. Литература. Культура / Н.М.Герасимова. – СПб.: РИИИ, СПбГУ, – 2012. – 364 с.; Герасимова, Н.М. Формулы русской волшебной сказки //– Москва: Советская этнография, – 1978, № 5, – с.18-28.

³ Luzel, F.M. Formules initiales et finales des conteurs en Basse Bretagne // – Paris: “Revue Celtique”, – 1878, t. III. – p.336-341.; Sebillot, P. Formules initiales intercalaires et finales des conteurs en Haute-Bretagne // – Paris: “Revue Celtique”, – 1883, t. VI, – p.62-66.

anqlo-sakson epik mətnlərində formulların özünəməxsusluğunu öyrənən alimlər – A.Olsen, F.Mağoun onların nəzəri fikirlərini inkişaf etdirmiş, maraqlı əsərlər yazmışlar⁴.

Görkəmli ədəbiyyatşünas A.N.Veselovski və məşhur rus folklorşünası V.Y.Propp “ortağ yerlər” adlandırdıqları qəlib ifadələrin şifahi xalq yaradıcılığı və bədii sənətdə öyrənilməsində böyük töhfə vermişlər. V.Propp öz əsərlərində ənənəvi formullardan danışarkən, onları qədim mədəniyyət kontekstində anlamaq gərək olduğunu bildirmiş, həmçinin nağılı əsasən ənənə, mif, ilkin xəyali formalar və sosial institutlarla əlaqəli təhlil etməyin mümkünlüyünü əsaslandırmışdır⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus folklorşünaslarının əsərlərində poetika, tipoloji elementlər, rituallar, qəlib ifadələr haqqında araşdırmalar daha ətraflı şəkildə özünə yer tapmışdır. O.Davidova rus nağıl formullarının linqvistik təhlilini aparmış, İ.Razumova isə rus nağıllarında üslubi stereotiplərin xalq mədəniyyəti ilə əlaqəsini geniş təhlil edərək, ənənəvi formullar haqqında bir sıra əsərlər yazmışdır⁶. Bir çox rus folklorşünasları formulların əsas məqsədini oxuculara və dinləyicilərə texniki baxımdan təhkiyənin davamlılığını təmin edən mexanizm rolu oynamaqda görürdülər. Bu yanaşmanın əksinə olaraq araşdırıcı Y.Y.Petrova ingilis nağıllarında ənənəvi leksik-üslubi formulları təhlil edərək, belə qənaətə

⁴ Magoun, F. P. Oral-Formulaic Character of Anglo-Saxon Narrative Poetry // – Chicago: Speculum journal, – 1953, vol. 28, no.3. – p.446-467; Olsen, Alexandra H. Oral—Formulaic Research in Old English Studies: II // – Cambridge: “Oral Tradition” journal. – 1988, vol. 3/1, no. 2. – p.138-190.

⁵ Пропп, В.Я. Морфология сказки / В.Я.Пропп. – Москва: Наука, – 1969. – 168 с.; Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я.Пропп, научная ред., текстологический комментарий И.В.Пешкова. – Москва: Лабиринт, – 2000. – 336 с.

⁶ Разумова, И.А. Стилистическая обрядность русской волшебной сказки / И.А.Разумова. – Петрозаводск: Карелия, – 1991. – 153 с.; Разумова, И.А. Формулы сказки и их языковая реализация // Язык русского фольклора. – Петрозаводск: Карелия, – 1985, – с. 77–83.

gəlmişdi ki, nağıl mətni məhz kompozisiya və dil quruluşunun fərqli xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə olunmalıdır⁷.

Qeyd edək ki, bəzi rus alimləri formullarla bağlı ayrıca tədqiqat aparmasalar da, əsərlərində kompozisiya elementlərinə, metafora və qəlib ifadələrə özünəməxsus tərzdə toxunmuşlar. P.Volkova, L.Şeynyanu, İ.Bolte, V.P.Anikin, V.M.Sokolov, Q.Polivka, M.P.Ştokmar, F.İ.Buslayev, S.Q.Lazutin, S.Savçenko, D.Freyzer, A.N.Afanasyev, R.M.Volkov və digər tədqiqatçılar da ənənəvi nağıl formulları haqqında mülahizələr yürütmüş, əsasən onların toplanması və siyahıya alınmasına diqqət ayırmışdılar. R.M.Volkov rus, Ukrayna və belarus xalq nağıllarının morfolojiyasına toxunmuş, süjeti təşkil edən elementləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdı. Rus folklorunun poetikasını tədqiq edən S.Q.Lazutin isə nağılların qafiyəli hissələrini, qəlib ifadələri öyrənmiş, onları “heyvətəmiz” adlandırmışdı.

Qərb alimlərinin folklor qəlibləri ilə bağlı araşdırmalarına gəlincə, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ortalarında Amerika Birləşmiş Ştatlarında formulların epik əsərin əsasını təşkil etdiyini önə sürən böyük bir elmi-nəzəri məktəb yaranmışdı. M.Perri və A.Lordun adı ilə bağlı nəzəriyyədə formullar şifahi üslubi təfsir məqamları ilə izah olunur. Bu nəzəriyyə tezliklə Qərbdə böyük populyarlıq qazanmış, sonra onların yeni ardıcılları yetişmişdir. A.Lord öz müəllimi M.Perrinin nəzəri görüşləri əsasında bir sıra ciddi əsərlər yazmış, formulları ümumiyyətlə bütün xalq sənətkarlarının yaradıcılığının əsasını təşkil edən baza konstruksiyalar kimi səciyyələndirmişdir⁸. Bu məktəbin sonrakı davamçıları da söyləyicini öz tədqiqatlarında əsas obyekt kimi götürmüşdülər. Onlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün cənubi slavyanların yunak və haydut (qaçaq) eposunun söyləyicilərini müşahidə etmiş, xalq ifaçı və söyləyicilərinin bədahətən şeir

⁷ Petrova E.E. Traditional lexico-stylistic formulae in English folk tales: <https://research-journal.org/philology>

⁸ Лорд, А.Б. Сказитель / А.Б.Лорд. – Москва: Восточная литература, – 1994. – 368 с.; Lord A.B. The Singer of Tales / A.B.Lord. – Cambridge: Harvard University Press, – 1960. – 309 p.

söylmək və improvizə mexanizmlərini, eləcə də Homerin qələmə aldığı qədim yunan eposlarının üslubi keyfiyyətlərini və onun daşlaşmış şablonlarını araşdırmışlar.

Qeyd edək ki, Qərb folklorşünasları içərisində alman alimlərinin də formul nəzəriyyəsinə aid əsərləri çoxdur. Lirikanın formulları haqqında tədqiqatlar aparan “alman məktəbi”nin mütəxəssisləri O.Holtsapfel, Q.Poykert, A.Daura, P.Mayer, P.Kelli və D.Buxane formulluğu dünya xalq lirikasının yaradıcı qanunauyğunluğunun forması kimi araşdırmışlar.

Türkiyə folklorşünaslığında P.N.Boratav, N.Tezel, E.C.Güney, S.Sakaoğlu, A.Uysal, E.Artun, B.Seyidoğlu, N.Tan, Ö.Çobanoğlu və b. araşdırıcılar Anadolunun müxtəlif bölgələrindən topladıqları nağıllardan yararlanaraq öz kitablarında ənənəvi formullara, onların özəlliklərinə diqqət yetirmişlər⁹. Türk folklorşünası P.N.Boratav folklorun millidən daha çox universal, uluslararası və mədəniyyətlərarası olduğunu irəli sürür və buna görə də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirlənmələri və paralellikləri vurğulayan əsərlər yazırdı. Bu baxımdan folklor əsərlərindəki klişələrin, qəliblərin universal xarakteri onu çox cəlb etmişdi. P.N.Boratavın “100 soruda türk xalq ədəbiyyatı” (kitabın “Xalq şeiri-təkrəlmə-türkü-mani” və “Nağıl-lətifə” bölümləri), B.Seyidoğlunun “Ərzurum xalq nağılları üzərində araşdırmalar: mətnlər və şərhlər”, Saim Sakaoğlunun “Nağıl araşdırmaları” kimi məşhur kitabları türk nağıl qəliblərinin tədqiqində dəyərli əsərlər sayılır.

Əsasən Kipr türklərinin xalq nağıllarını toplamış folklorşünas alim M.Gökçəoğlu ənənəvi formulların “Kipr türk kümə sözləri

⁹ Boratav, P.N. Folklor ve edebiyat (2). / P.N.Boratav. – İstanbul: ADAM Yayınları, – 1982, – 522 s.; Boratav, P.N. Halk hikayeleri ve halk hikayeçiliği / P.N.Boratav. – İstanbul: Adam yayınları, – 1988. – 198 s.; Boratav, P.N. Az gittik, uz gittik / P.N.Boratav. – İstanbul: İmge Kitabevi, – 2006. – 367 s.; Çobanoğlu, Ö. Aşık tarzı kültür geleneği ve destan türü / Ö.Çobanoğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2000, – 386 s.; Sakaoğlu, S. Masal araştırmaları / S.Sakaoğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 1999. – 340 s. ; Seyidoğlu, B. Erzurum halk masalları üzerinde araştırmalar: metinler ve açıklamalar / B.Seyidoğlu. – Ankara: Baylan Matbaası, – 1975. – 451 s.

(formullar)” adlı sözlüyünü hazırlamış, şifahi xalq yaradıcılığına daxil olan əsas janrların – atalar sözləri və məsəllərin, tapmacaların, təkərləmələrin tərkibində olan bütün formulları incələmişdir¹⁰. Türk folklorşünaslarının nağıl formulları haqqında qənaətləri Azərbaycan folklorçuları üçün həm də ona görə maraqlıdır ki, iki xalqın nağıllarının formullarında böyük oxşarlıqlar olduğundan onları Azərbaycan nağıllarına da şamil etmək olar.

Bundan əlavə, məsələn tədqiqatlarında ən çox türk epik söyləyici tipi kimi aşıqı tədqiq etmiş Ö.Çobanoğlunun şifahi epik ənənədəki qəlib ifadələrlə bağlı fikirləri tamamilə nağıl söyləyiciliyinə də aiddir. Şifahi folklorun nəqli prosesində söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqələri qəlibləşmiş ünsiyyət əlaqələri kimi xarakterizə edən və bu əlaqə modellərini aşkarlamğa çalışan Ö.Çobanoğlu şifahi mətnin ünsiyyət baxımından quruluşunu və qəlibləri formalaşdıran altı əsas ünsürü aşağıdakı şəkildə sıralayır:

- 1.Söyləyici aşıq;
- 2.Tamaşa edən/oxuyan/dinləyən;
3. Aşıq ilə dinləyici arasında şifahi mədəniyyət mühitində üz-üzə əlaqə, icra anında və ya fərqli mədəniyyət mühitində yaranan mətnlərdə funksional qəlibləşmiş ünsiyyətli əlaqələr:
 - 3.1. Aşığın özünə mesajı (göndərmə);
 - 3.2. Aşığın dinləyiciyə mesajı (göndərmə);
 - 3.3. Aşığın dünyaya mesajı (göndərmə).
- 4.Əlaqə vasitələri və yolları;
- 5.Dastanın mesajı;
- 6.Dastanda dilin istifadəsi¹¹.

Azərbaycan folklorşünaslığında formul nəzəriyyəsinə qismən “Dastan poetikası” əsərində K.Vəliyev toxunmuşdur¹². O.Əliyev “Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri”,

¹⁰ Gökçeoğlu, M. Kıbrıs Türk Küme Sözlər (Formeller) Sözlüğü: [2 ciltte] / M.Gökçeoğlu. – Lefkoşa: Gökçeoğlu Yayınları, – c.2. – 2009. – 1060 s.

¹¹ Çobanoğlu, Ö. Aşık tarzı kültür geleneği ve destan türü / Ö.Çobanoğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2000, – s.310-311

¹² Vəliyev, K. Dastan poetikası / K.Vəliyev. – Bakı: Yazıçı, – 1984.– 223 s.

“Azərbaycan nağıllarının poetikası” adlı monoqrafiyalarında janrın kompozisiya xüsusiyyətləri bölümündə nağıl formullarından geniş danışımdır ¹³. R.Qafarlı, M.Hacıyeva, S.Abdullayeva və b. alimlərin tədqiqatlarında ənənəvi qəliblər – formullar barədə dəyərli mülahizələr yer almışdır ¹⁴. V.İsgəndərova, J.Coşkun, N.Adişirinov, Ş.Hüseynli kimi gənc tədqiqatçıların əsərlərində də nağıl formulları tədqiqata cəlb olunmuşdur ¹⁵.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini müxtəlif illərdə toplanmış və çap olunmuş Azərbaycan və ingilis xalq nağılları təşkil edir. İşdə müxtəlif tərtibatlarda çap edilmiş beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplularına, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda nəşr edilən orijinal nağıl mətnlərinə, məşhur ingilis folklorşünası və ədəbiyyatşünası, İngiltərənin xalq nağıllarının əsas toplayıcısı sayılan Cozef Cakobsun nəşr etdirdiyi “İngilis sehrli nağılları” toplusuna (eləcə də onun genişləndirilmiş nəşrlərinə) xüsusi önəm verilmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında yer alan ənənəvi nağıl qəliblərinin funksiyalarının,

¹³. Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası / O.Əliyev. – Bakı: Səda, – 2001. – 192 s.; Əliyev, O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri / O.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 304 s.

¹⁴ Qafarlı, R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlarası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU, – 1999. – 448 s.; Qafarlı, R. Mifologiya: [6 cildə] (Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika) / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 1, – 2015. – 454 s. Hacıyeva, M. Azərbaycan və türk nağıllarında “Təkərləmə”, “Yapma nağıl” və “Zincirləmə nağıl” anlayışları // “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” IV uluslararası folklor konfransının materialları. – Bakı: Səda, – 2006. – s.184-187.; Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998, 240 s.

¹⁵ İsgəndərova, V. Ənənəvi nağıl formulları / İsgəndərova V. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 202 s. Coşkun, J.Z. Türk və rus sehrli nağıllarının tipologiyası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoferatı / – Bakı, 2015. – 26 s. Adışirinov N. “Dədə Qorqud kitabı”nda epik formullar / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 164 s.; Hüseynli, Ş. Azərbaycan folklorunda epik formullar / Ş.Hüseynli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 184 s.

tematik qruplarının, dil-üslub xüsusiyyətlərinin, həmçinin pragmatik semantikasının müqayisəli təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarındakı ənənəvi formullarının struktur-tipoloji aspektlərinin müəyyən olunması və onların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Məqsəd fərqli və uzaq coğrafi ərazilərdə yaşayan, fərqli tarixi keçmişə, soykökə, dinə malik olan bu xalqların folklor spesifikası baxımından həm orta nüanslarını, həm də fərqli elementlərini aşkar etməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Folklorşünaslıqda ənənəvi formulların nəzəri-konseptual əsaslarının öyrənilməsi;

2. Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının böyük qisminin tədqiqata cəlb edilməsi və epik formullarının aşkar olunması;

3. Azərbaycan və ingilis nağıllarında ənənəvi formulların ortaq və fərqli xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi;

4. Formulların dil-üslub özəlliklərinin müəyyən olunması;

5. Formulların struktur-tipoloji aspektlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində əsasən müqayisəli-tipoloji təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. N.Roşiyanu, P.N.Boratav, A.Olsen, S.Sakaoğlu, M.Gökçəoğlu, İ.Razumova, N.Gerasimova, O.Plaxova, K.V.Nərimanoğlu, R.Qafarlı, V.İsgəndərova, Ş.Hüseynli və digər yerli və xarici alimlərin əsərləri işin nəzəri mənbəsini təşkil etmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan nağılları dünya xalqlarının ümumi nağıl formullarının modellərinin və tiplərinin müəyyənləşdirilməsində daha çox və rəngarəng material verir.

Xalqların minilliklər boyu yaşadıkları coğrafiya, onların alışığı olduğu spesifik məkan kompleksi, dini, dili, ənənəvi mədəniyyəti, həyat təzi, dünyagörüşü ənənəvi formullarda təzahür edir və bu, Azərbaycan və ingilis nağıllarının müqayisəsində aydın izləyə bilər.

İngilis və Azərbaycan xalq nağıllarında ənənəvi formullar semantik baxımdan yalnız zamana və məkana bağlı deyil, həmçinin proses, prosesin yekunu, məsafə, subyek, obyekt, sürət, insanlar arasında olan münasibətlərlə də əlaqəli olur.

İngilis nağıllarından fərqli olaraq, Azərbaycan xalq nağıllarında xalq pəremiləri – atalar sözləri və məsəllər, alqış və qarğışlar, həmçinin söyləyicilərin işlətdiyi fəsahtli söz və ifadələr aktiv şəkildə ənənəvi formul kimi çıxış edə bilər. İngilis nağıllarında didaktik funksiya ön planda olsa da, bu hala az rastlanılır.

İngilis nağıllarından fərqli olaraq, Azərbaycan nağıllarında ritmik məzəli söz oyunlarına inisial formullar kimi çox rast gəlinir və onlar funksional və poetik səviyyə baxımından fərqlənir.

İngilis nağıllarından fərqli olaraq, Azərbaycan nağıllarının sonunda alqış, dua məzmunlu formulların mövcudluğu göstərir ki, o özünün ritual əsasını, ritualla bağlılığını hələ tam itirməmişdir.

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında formullar söyləyici haqqında informasiya daşıya bilər.

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında sonluq formullar pragmatik baxımdan nəql olunan hadisəyə münasibət də ifadə edə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanda folklorun nağıl janrı haqqında bir çox tədqiqat işləri mövcuddur. Bu tədqiqatlarda formullar, qəlib ifadələr, klişelər da müəyyən dərəcədə araşdırma obyektinə kimi seçilmişdir. Ancaq onların heç birində Azərbaycan və ingilis xalqlarının nağıl formulları müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan bir ilk olan tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Həm Azərbaycan, həm də ingilis nağıllarının ənənəvi formullarının sistemli şəkildə öyrənilməsi və ümumiləşmələrin aparılması;

2. Azərbaycan folklorşünaslığında ilk cəhd kimi ingilis nağıllarının struktur-tipoloji aspektlərinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi;

3. Dissertasiya işində Azərbaycan və ingilis nağıllarında rast gəlinən başlanğıc, təhkiyə və sonluq formulları nümunəsində bütün nağıl formullarının araşdırılması;

4. Azərbaycan və ingilis nağıl mətnlərində zamanı, məkanı, qəhrəmanı və əşyayi-dəlili, həmçinin məsafə və sürəti, müxtəlif situasiyaları, eləcə də digər nüansları bildirən formulların hər bir növünün semantik və funksional özəlliklərinin ayrıca araşdırılaraq epik mətndəki rolunun müəyyən edilməsi;

5. Formullarda mifoloji dünyagörüşün izlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həm Azərbaycan, həm Britaniya, həm də ingilisdilli digər ölkələrin folklorşünaslığı üçün nəzəri baza, gələcək araşdırmalar üçün fundamental mənbə ola bilər. Çünki burada nağıl janrının xarakterik cəhətləri, hər iki xalqın nağıllarının struktur-tipoloji aspektləri açıqlanmış, epik formulların dil-üslub məziyyətləri göstərilmişdir. Həmçinin toplanıb təhlil olunan formullar praktik baxımdan nağıl söyləyicilərinə təhkiyələrini zənginləşdirmək üçün də önəmli ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı bir çox elmi məqalələr yerli və beynəlxalq elmi dərgilərdə çap olunmuşdur. Tədqiqat işinin mövzusu həm yerli folklorşünaslar üçün, həmçinin ingilisdilli ölkələrdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar, mütəxəssislər və universitet tələbələri üçün gərəkli mənbə ola bilər. Bunun üçün tədqiqatın gələcəkdə ingilis dilinə tərcümə olunması planlaşdırılır. Tədqiqat işindən şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dərsləklərin hazırlanmasında da istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi müəssisə. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının 09 fevral 2018-ci il tarixli (protokol №1) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Humanitar Elmlər üzrə

Problem Şuranın 08 noyabr 2018-ci tarixli (protokol №10) qərarları ilə təsdiq edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş (20282 işarə), I fəsil (53177 işarə), II fəsil (63536 işarə), III fəsil (55523 işarə), Nəticə (10270 işarə) və Ədəbiyyat sıyahısından ibarət olmaqla, ümumi həcmi 202795 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeşiyası və quruluşu barəsində məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında başlanğıc formullarının tipoloji xüsusiyyətləri” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. “Azərbaycan və ingilis nağıllarında zaman başlanğıc formulları” adlanan birinci paraqrafda göstərilir ki, bütün xalqların nağıllarının başlanğıc formullarında oxşar elementlər digər formül növlərindən çoxdur. Bu bir tərəfdən üslub və kompozisiya baxımından, digər tərəfdən, daha çox qeyri-müəyyən zaman anlayışlarının izahında özünü göstərir. Araşdırımağa cəlb etdiyimiz Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının başlanğıcında əsasən “günlərin birində”, “once upon a time” ortaq formulu çox rast gəlinir. Daha dəqiq desək, Azərbaycan nağıllarında “bir zamanlar”, “qədim zamanlarda”, “günlərin bir günü”, “bir gün”, “keçmişdə”, “vaxtıyla” ifadələri, ingilis nağıllarında isə əsasən “once upon a time”, yaxud “once on a time” (“günlərin birində) formulu geniş işlədilir. Demək olar ki, bütün Azərbaycan və ingilis nağılları bu qəlib ifadə ilə başlayır, ardınca hadisələrə birbaşa giriş verilir. Məsələn, “Günlərin birində bir keçəl var idi”¹⁶; “O vaxtlar Ovçu Pirim adında bir nəfər var idi”;

¹⁶ Avtoreferatda Azərbaycan nağıllarından gətirilən örnəklər aşağıdakı mənbələrdən götürülmüşdür: Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed.

“Günlərin birində İsfahanda bir kişi var idi”. Oxşar variantları ingilis xalq nağıllarında da görmək olar: “Tom Tit Tot” nağılında deyilir: “Once upon a time there was a woman, and she baked five pies” (“Günlərin birində bir qadın var idi və o, beş piroq bişirmişdi”); “Üç axmaq” haqqında ingilis xalq nağılında: “Once upon a time there was a farmer and his wife who had one daughter, and she was courted by a gentleman”¹⁷ (“Günlərin birində bir kəndli, onun xanımı və bir qızı var idi və bu qıza bir alicənab oğlan aşiq olmuşdu”). “Çap-o-rushes” nağılında da oxşar variantdan yararlanılır: “Well, there was once a very rich gentleman” (“Bəli, bir gün bir varlı alicənab kişi var idi). Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının çox geniş yayılan sadalanan başlanğıc formulları tamamilə üst-üstə düşür. Belə ki, qeyri-müəyyən zaman göstərilir, ardınca hadisələrə giriş və ya əsas qəhrəman haqqında məlumat verilir.

Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. – Bakı: Çıraq, – c.1. – 2004. – 367 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. – Bakı: Çıraq, – c.2. – 2004. – 350 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə], / tərt. ed. Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. – Bakı: Çıraq, – c. 3. – 2004. – 348 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. – Bakı: Çıraq, – c. 4.– 2004. – 335 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. – Bakı: Çıraq, – c. 5. – 2004. – 325 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / topl. H.Zeynalı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 360 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 296 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 296 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / topl. və tərt. ed. N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005, – 336 s.; Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / topl. və tərt. ed. Ə.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2005. – 304 s.; Azərbaycan türk nağılları / tərt. ed. A.Ə.Xəlilova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 157 s. və b.

¹⁷ Avtoferatda ingilis nağıllarından gətirilən nümunələr aşağıdakı mənbələrdən götürülmüşdür: English fairy tales / Collected by Joseph Jacobs. – State College: The Pennsylvania State University, – 2005. – 169 p.; English folktales / Edited by Dan Keding and Amy Douglas. – Westport, Connecticut, London: Greenwood Publishing Inc., – 2005. – 232 p.; English fairy tales. – London: Book on Demand Ltd., – 2017. – 288 p.; English fairy tales / Collected by Joseph Jacobs. – London: David Nutt, –1898. – 270 p.; English fairy tales and folk tales / Selected and edited E.S.Hartland. – New York: Dover Publication Inc., – 2000. – 308 p. etc.

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında digər bir ortaq nüans nağıllara ənənəvi formulsuz, birbaşa girişlə başlamaqdır. Məsələn, *“An old woman was sweeping her house, and she found a little crooked sixpence”* (“Bir yaşlı qadın ev sürürdü, və o, kiçik əyri bir altıpenlik qəpik tapdı); *“One fine summer's day Earl Mar's daughter went into the castle garden, dancing and tripping along”* (“Bir yay günündə Erl Marsın qızı qəsrin həyətinə oynayırdı, rəqs edirdi və birdən ayağı ilişdi”).

Nağıl söyləyicilərinin geniş yararlandığı və dinləyicilərin çox sevdiyi “Biri var idi, biri yox idi” formulu yalnız Azərbaycan nağıllarında rast gəlinir, ingilis nağıllarında ondan və ya bənzər formuldan istifadə olunmur. Bu formula müəyyən qədər “Jack and his golden snuff-box” (“Cek və onun qızıl şirniyyat qutusu”) nağılındakı *“Once upon a time, and a very good time it was, though it was neither in my time nor in your time nor in any one else's time, there was an old man and an old woman”* (“Günlərin birində, bu çox yaxşı bir zaman idi, nə sənin, nə mənim, nə də bir başqasının zamanı idi, o zaman bir yaşlı kişi və qadın vardı”) formulu yaxınlaşır. Bu formul N.Roşiyanın təsnifatında istisna hall kimi vurğuladığı *“heç vaxt olmadığı kimi”* – T2 elementinə uyğun gəlir¹⁸. Ümumi müşahidələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, “Biri var idi, biri yox idi” formulu (və ya onun bənzəri) daha çox türk mənşəli xalqların nağıllarında müşahidə olunur. Eyni zamanda sözügedən formulun ardınca gələn *“Allah var idi, şərki yox idi”* formulunun bənzərinə də ingilis nağıllarında rast gəlinmir.

Azərbaycan folklorşünasları əsasən nağılların başlanğıcında gələn ritmik məzəli söz oyunlarını müxtəlif adlarla – “sanama”, “sicilləmə”, “şəbədə”, “qaravəlli”, “pişrov”, “loppazdama” kimi, Türkiyə tədqiqatçıları və söyləyiciləri “təkrəlmə” kimi, ingilis araşdırıcıları isə ritmik formul kimi təqdim edirlər. Bir sıra tədqiqatçılar ritmik məzəli söz oyunlarını nağıldan ayrı bir janr hesab edir, digərləri isə onu başlanğıc formulunun bir hissəsi

¹⁸ Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: Наука, 1974. – с.19

sayırlar. Hətta bir sıra alimlər sicilləmələrin başqa janrlardan, qaravəllilərdən, aşiq şeirindən, xalq mahnılarından, məddah hekayələrindən ayrılaraq nağıla keçdiyini iddia edirlər. Lakin prof. P.N.Boratav təkərləmə ilə formul terminini eyniləşdirir: *“Nağıl təkərləməsi nağılın başında, uyğun yerində və sonunda söylənilən, yerinə görə uzun və ya çox qısa qəliblənmiş bir neçə söz qrupudur. Nağılçı dağarcığında bu qəlib sözləri lazım olan yerdə yararlanmaq üçün saxlayır. Yaxşı nağılçı təkərləmələrin yerində və ölçüsündə istifadəsini bilir”*¹⁹.

Azərbaycan nağıllarında daha çox *“Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik eylər, köhnə hama içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası. Orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox, Ömründə çox şılaş yemişəm, heç belə yalan deməmişəm”* ritmik məzəli söz oyunundan geniş istifadə olunur.

İngilis xalq nağıllarında Azərbaycan xalq nağıllarından fərqli olaraq ritmik söz oyunları azlıq təşkil edir. Əldə etdiyimiz ingilis nağıl mətnlərində rast gəlinən ritmik məzəli söz oyunları aşağıdakılardan ibarətdir: *“Once upon a time when pigs spoke rhyme and monkeys chewed tobacco, and hens took snuff to make them tough, and ducks went quack, quack, quack, O!”* (“Günlərin bir günü donuzlar qafiyə deyirdilər, meymunlar tütün çeynəyirdi və toyuqlar isə onu qoxlayırdı ki, möhkəm olsunlar, ördəklər isə o zaman qaqqıldamağa getdilər”).

I fəslin *“Azərbaycan və ingilis nağıllarında məkan başlanğıc formulları”* adlanan ikinci paragrafında göstərilir ki, nağılların ənənəvi inisial formullarının digər bir növü məkan (topoqrafik) formuludur. Xronoloji zaman formulu ilə müqayisədə məkan formullarına nağıllarda daha az təsadüf olunur. Topoqrafik nağıl formulları əhvalatların müəyyən (dəqiq toponimik adlar, coğrafi yerlər) və qeyri-müəyyən məkanda – hansısa bir padşahlıqda, şəhərdə, vilayətdə, yaxud bir kənddə vəqə olmasını

¹⁹ Boratav, P.N. Az gittik, uz gittik / P.N.Boratav. – İstanbul: İmge Kitabevi, – 2006. – s.76-77

göstərir. Ancaq nağıllarda hadisələrin məhz həmin məkanlarda baş verməsi ilə bağlı informasiya verilsə də, məkanın həqiqiliyinə inam çox aşağıdır. Hətta Azərbaycan nağıllarında Qəndəhar, Bəndərpuş, Bəndərpuşur, Rum, Çini-Maçin, Salavat, Bilbis kimi uzaq və ya qeyri-müəyyən ərazi adlarının adları çəkilir, Yunan, firəng, german, Yəmən kimi məlum xalq və ölkə adları şəhər kimi təqdim edilir. İngilis xalq nağıllarında da naməlum kənd, şəhər, ölkə adları ilə yanaşı, naməlum Şimal ölkəsinin adı çəkilir. Məsələn, “*Biri var idi, biri yoxdu, Yunan şəhərində bir Məmmədhasən adında padşah var idi*”; “*Bəndərpuş vilayətində Əhməd adında kasıb bir kişi olurdu*”; “*In a village there once lived two men of the same name*” (“Bir kənddə eyni adlı iki kişi vardı”); “*It is in the hot lands that the sun burns, sure enough*” (“Bəli, məhz isti ölkələrdə günəş adamı yandırır”); “*There was once a very learned man in the north-country who knew all the languages under the sun, and who was acquainted with all the mysteries of creation*” (“Bir dəfə Şimal ölkəsində günəşin altında bütün dilləri bilən və yaradılışın bütün sirlərinə ağıh olan çox bilikli bir insan var idi”). Aydın məsələdir ki, “Şimal ölkəsi” deyəndə yerləşdiyi coğrafi mövqeyi nəzərə alaraq, Böyük Britaniya və ya onun qonşuluğunda olan ölkələrdən biri xəyal edilirdi.

Azərbaycan və ingilis nağıllarının başlanğıcında ən çox oxşar “bir kənddə”, “bir padşahlıqda”, “adsız məmləkətdə”, “adsız şəhərdə”, “göyün altında, yerin üstündə”, “bir tində”, “bir sarayda”, “bir qalada”, “in a vinegar bottle” (“sirkə şüşəsində”), “in a bower” (“köşkdə”), “in the north-country” (“şimal ölkəsində”) və başqa formullar işlədilir. Məsələn, “*Biri vardı, biri yoxdu, bir padşahın ölkəsində bir ovçu, onun da bir arvadı vardı*”; “*Biri var idi, biri yox idi, böyük şəhərlərin birində bir dövlətli tacir var idi*”. İngilis nağıllarında naməlum məkanla bağlı aşağıdakı formullara təsadüf edilir: “*Mr. and Mrs. Vinegar lived in a vinegar bottle*” (“Cənab və xanım Vinegarlar çaxır şüşəsində yaşayırdılar”). “*Jack and his golden snuff-box*” (“Cek və onun qızıl külqabısı”) nağılında əhvalatlar meşədə baş verir: “*Once upon a time, and a very good time it was, though it was neither in my time nor in your time nor in*

any one else's time, there was an old man and an old woman, and they had one son, and they lived in a great forest” (“Bir zaman, çox yaxşı bir zaman idi, nə sənin, nə mənim, nə də bir başqasının idi, qoca bir kişi və qadın vardı, onların bir oğlu var idi, onlar bir meşədə yaşayırdılar”). “The Red Ettin” (“Qırmızı Ettin”) nağlında kiçik bir torpaqdan söhbət gədir: *“There was once a widow that lived on a small bit of ground, which she rented from a farmer”* (“Bir dəfə bir kəndlidən icarəyə götürdüyü kiçik bir torpaqda yaşayan bir dul qadın var idi”).

Nəzərdən keçirdiyimiz nağıl mətnlərindən görünür ki, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının məkan başlanğıc formulları arasında ortaq cəhət “hansısa bir padşahlıqda” naməlum topoqrafik elementidir. Məsələn, *“Biri vardı, biri yoxdu, bir padşahın ölkəsində bir ovçu, onun da bir arvadı vardı”*; *“Long long ago there was a great kingdom called Indrani. The king of Indrani was a very greedy person”* (“Uzun müddət əvvəl Indrani adlı böyük bir səltənət var idi. Indrani kralı çox acgöz bir adam idi”); *“Long ago and far away there was a kingdom that was said to have a great treasure hidden somewhere in the castle”* (“Qədim zamanlarda, çox uzaqlarda, qalada bir yerdə böyük bir xəzinənin olduğu deyilən bir krallıq var idi”) və s.

Dissertasiyanın II fəslində “Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında təhkiyə formullarının tipoloji xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil iki paraqraf və səkkiz bölmədən ibarətdir. Başlanğıc formullarından fərqli olaraq, təhkiyə formulları xalq nağıllarının müxtəlif yerlərinə səpələnir. Onlara qəhrəmanları təsvir edərkən, süjet və epizodların bir-birini əvəz etməsi və ya hadisədən-hadisəyə keçid zamanı, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün, ənənəvi müraciətlər zamanı və başqa situasiyalarda rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda əsasən “medial” (orta) formul kimi təqdim olunan bu tip formullar fərqli adlarda təqdim olunur. N.Roşiyanınun bölgüsündə “medial formul” adlandırılan qəlib ifadələrə Rusiya və Türkiyə formul araşdırıcıları ümumi olaraq “ritmik klişələr”, “epik kurallar” deyirlər. Azərbaycan folklorşünasları isə nağılların ortasında işlədilən ənənəvi yerləri

daha çox keçid və ya medial formullar kimi təqdim edirlər. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz ingilis folklor mətnlərində və nəzəri ədəbiyyatlarda ingilis alimləri ənənəvi formulları ümumən “story telling” (“hekayə anlatma”) termini altında cəmləşdirirlər. N.Roşiyanın ənənəvi nağıl formulları bölgüsünə əsaslanaraq, təhkiyə (medial) formullarını iki qrupa ayırmaq olar: 1. Xarici təhkiyə (medial) formulları; 2. Daxili təhkiyə (medial) formulları.

II fəslin “*Xarici təhkiyə (medial) formulları*” adlanan birinci paraqrafında N.Roşiyanın aşağıdakı bölgüsündən istifadə edilir:

1. *Nağıl dinləyicilərinin marağını oyadaraq onların diqqətini cəlb edən formullar;*

2. *Nağıl dinləyicilərinin marağını və diqqətini yoxlamaq üçün işlədilən formullar;*

3. *Keçid formulları*²⁰.

Azərbaycan və ingilis nağıllarında xarici təhkiyə formullarının tədqiqi zamanı bu bölgü əsas götürülərək paraqraf üç uyğun bölməyə ayrılır:

Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün onlarda maraq yaradan formullar; Cozef Cakobsun toplayıb nəşr etdirdiyi ingilis nağıllarında “well” (“belə”, “yaxşı”), “so” (“belə”), “however” (“amma”), “all right” (“yaxşı”), “now my dears” (“indi əzizlərim”), “so on” (“tezliklə”, “beləliklə”), “bu and by” (“tezliklə”); “so up” (“belə ki”) kimi ifadələrdən geniş istifadə olunur. Məsələn, “So on they went, jiggelty-jolt, jiggelty-jolt” (“Beləliklə, onlar getdilər, ciqqelti-jolt, ciqqelti-jolt”); “So there was a whole lot of sillies bigger than them three sillies at home” (“Beləliklə, evdə üç axmaqdan daha çox axmaq olanlar var idi”); “Well! She laid down her little golden head without fear; and whist!” (“Yaxşı! O, kiçik qızıl başını qorxmadan aşağı saldı və fit çalındı”); “By-and-by the robbers saw it was all dark and they sent one man back to the house to look after their money” (“Tezliklə

²⁰ Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: Наука, 1974. – с.92

soyğunçular hər yerin tamamilən qaranlıq olduğunu gördülər və pullarını axtarmaq üçün bir nəfəri yenidən evə göndərdilər”) və s.

Azərbaycan xalq nağıllarında bu tip ifadələrə oxşar “bəli”, “qərəz”, “müxtəsər” sözləri işlədilir: “*Qərəz, Şahzadə Mütəlib gəlib çıxdı lap böyük xalasının yanına*”; “*Müxtəsər, şahzadə oğlannan əvvəl görüşdükləri yerə gəlirlər*” və s.

Dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün formullar.

Klassik nağıllarda xarici təhkiyə formullarına daxil olan dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün olan epik formullar demək olar ki, işlədilmir. N.Roşiyanın fikrincə, bu daha çox müasir dövrlərdə yaranan nağıllarda rast gəlinir. Əsasən hərbiçilər və dənizçilər arasında tətbiq olunan bu tip formullar dinləyicilər yorulanda onlardan söyləyicinin nitqinə reaksiya istənilməsi zamanı yararlanılır²¹. Ş.Hüseynli əksər keçid (mediativ) formullar kimi bu tip formulların da daha çox sehri nağıllarda rast gəldiyini qeyd edir²².

Bu formullar istənilən halda eyni funksiyayı, daha dəqiq desək, dinləyicilərin diqqətini nağıla cəlb etmək, onlarda maraq oyatmaq məqsədini daşıyır. Belə ki, söyləyici sözügedən formullarda mifoloji nağıl zamanı ilə nağılın söyləndiyi zaman arasında eyniləşdirmə apararaq dinləyicinin diqqətini nağıla yönəltməyə cəhd edir. Bu zaman metaforik söz və ifadələr, məna yükü olmayan hərf və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Azərbaycan nağıllarında həmin qəliblərin qarşısına bəzən “bəli” modal sözü əlavə olunur. Məsələn, “*Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanın, qırıb yerin amanın, günə bir mənzil-teyyi mənazil, nağıllarda mənzil olmaz, az getdi, uz getdi, dərə-tərə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan verən yerə*”. Buraya yalnız Azərbaycan nağılları üçün xarakterik olan bir çox magik formulları da aid etmək olar: “*Bu almanı görəndə o saat başa düşdü ki, bu almada bir sirr var. Xudavəni-ələmin*

²¹ Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: Наука, 1974. – с.94

²² Hüseynli, Ş. Azərbaycan folklorunda epik formullar / Ş.Hüseynli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – s.89

qüdrətindən deyir, yaxa qurtarsa, təbib qarşı gələr öz-özünə". İngilis "Nix Nought Nothing" ("Niks heç nə-heç nə") nağılının mətnində işlədilən "Hidge, Hodge, on my back, what time of day do you make that?" ("Hidge, Hodge, ey belimdəki, günün hansı vaxtı bunu edirsiniz?") kimi ifadələr də dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün işlədilir. Bu zaman müxtəlif səslər, mimika və jestlər, emosional fasilələr də nağılçının köməyinə gəlir. "Jack and the Beanstalk" ("Cek və lobya çubuğu") adlı ingilis nağlında daha real nümunə göstərmək olar: "Ah what's this I smell? Fee-fi-fo-fum, I smell the blood of an Englishman, Be he alive, or be he dead I'll have his bones to grind my bread" ("Ah, bu nə iydirdi? Fee-fi-fo-fum, bir ingilisin qanının iyisi gəlir. Sağ da olsa, ölü də olsa, çörəyimi doğramaq üçün onun sümüklərini götürəcəm, – dedi"). Bu dialoq eyni adlı nağılın müxtəlif yerlərində tez-tez təkrarlanır. "The story of the three little pigs" ("Üç donuz balası") nağlında "No, no, by the hair of my chiny chin chin" ("Yox, yox, çənəm, çənəm, çənəmin tükü ilə") və "Then I'll puff, and I'll huff, and I'll blow your house in" ("Onda mən üfürüləcəm, şişəcəm və evinizi partladacam") təkrarları da heç bir semantik yükü olmasa da, qəlibləşərək medial formul funksiyasını daşıyır. Ümumiyyətlə, həm Azərbaycan, həm də ingilis nağıl təhkiyəsinə zənginləşdirən məhz təkrarlardır. Onların sayı hər iki xalqın nağıllarında çoxdur, desək, yanılmırıq.

Keçid formulları. Xarici təhkiyə formulları içərisində ən geniş yayılanı keçid formullarıdır. Dos. O.Əliyev hesab edir ki, keçid formulları funksiyasına görə təhkiyədə üç cür işlənir: "Birincisi, bir epizodun başa çatması zamanı və yeni epizodun başlanması zamanı keçid formuluna müraciət olunur. İkincisi, keçid formulu vasitəsilə yeni epizodun başa çatması və bir daha əvvəlki epizoda – qəhrəmanın həyatının əvvəlki tarixçəsinin danışılmasına başlanılır. Üçüncüsü, bu vasitənin köməyi ilə nağılın

ümumi məzmununa uyğun əlavə bir epizodun söylənməsi üçün zəmin yaradılır”²³.

Azərbaycan xalq nağıllarında “bu burada qalsın, görək filan yerdə nə baş verir”, yaxud, “sizə xəbər verim filankəsdən”, “al xəbəri filankəsdən” tipli formullar çoxluq təşkil edir. Məsələn, “Keçəl bazarnan getməkdə olsun, sizə beş kəlmə xəbər verim lotubaşınan”; “Bunaları burada qoyaq, sizə xəbər verək padşahdan”.

Azərbaycan nağıllarından fərqli olaraq, ingilis nağıllarında bəsit quruluşa malik sadə keçid formullarına rast gəlinir. Bu tip formullar əsasən “one day” (“bir gün”), “so” (“beləliklə”), “one morning” (“bir səhər”), “one evening” (“bir axşam”), “however” (“ancaq”), “then” (“sonra”), “now”, “at last” (“nəhayət”) kimi ifadələrlə başlayır. Məsələn, “So she went along and she went along and she went along” (“Beləliklə, o getdi, getdi və yenə də getdi”); “However, all of a sudden she heard a sort of a knocking low down on the door” (“Ancaq birdən-birə qapının aşağıdan döyüldüyünü eşitdi”); “One day the rose-tree flowered” (“Bir gün qızılgül kolu gül açdı); İngilis nağıllarında “as soon as” (“tezliklə”, “kimi”) ifadəsi ilə işlənən cümlələr də keçid formulu rolunu oynayır. “Foks xanım” (“Lady Fox”) nağılında “As soon as she heard him pass through the gallery, Lady Mary crept out of the door” (“Onun qalereyadan keçdiyini eşidən kimi Ledi Mary qapıdan çıxdı”) qəlib ifadəsinə rast gəlinir. İngilis söyləyiciləri nağıllarda əhvalatın dəyişilməsini göstərmək üçün daha çox “then” ifadəsindən yararlanırlar: “Then the Baron knew who she was, and when they went away, he rode back” (“Baron onun kim olduğunu bildi və onlar getdikdən sonra geri qayıtdı”).

II fəslin “**Daxili təhkiyə (medial) formulları**” adlanan ikinci paraqrafında beş bölmə daxilində daxili medial formullar öyrənilir. Həmin bölmələr Nikolae Roşiyanın müəyyən etdiyi bu tip formul qrupları əsasında qruplaşdırılır:

²³ Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası / O.Əliyev. – Bakı: Səda, – 2001. – s.102

1. Nağil personajının obrazını müəyyən edən və yaxud ona aid əşyaları təsviri edən formullar;
2. Qəhrəmanın fəaliyyətini göstərən formullar;
3. Dialoqdaxili formullar;
4. Magik formullar;
5. İnisial formullara xarakterik elementlərdən ibarət olan təhkiyə formulları²⁴.

Bu bölmələr aşağıdakı ardıcılıqla tədqim edilir və nümunələr əsasında öyrənilir: Nağil qəhrəmanlarının simasını, xarakterini müəyyən edən və onlara aid olan əşyaları təsvir edən formullar; Nağil qəhrəmanlarının fəaliyyətini, hərəkətini təsvir edən formullar; Dialoqla ifadə olunan formullar; Magik formullar. Başlangıç qəliblərə xarakterik elementlər daşıyan formullar.

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında ənənəvi təhkiyə (medial) formullarını kəmiyyət etibarilə müqayisə etsək, Azərbaycan nağıllarında onların dominantlığını aşkar görə bilərik²⁵.

Dissertasiyanın III fəslı “**Azərbaycan və ingilis nağıllarında sonluq formulların tipologiyası**” adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. “*Azərbaycan və ingilis nağıllarında final qəliblərin praqmatik-funksional xüsusiyyətləri*” adlanan birinci paraqrafda göstərilir ki, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında final formulların bir qismi süjet xəttinə bağılıdırsa, yəni nəql olunan hadisənin sonunda baş verənləri (qəhrəmanın qələbəsi, evlənməsi, düşmənin öldürülməsi və s.) ənənəvi üslubda ifadə edirsə, digər hissəsi nağıldakı hadisələrin tamamlanmasından sonraya aiddir. Yəni bu ikincilər nağılın yekununda söyləyicinin nağıl aləmindən çıxıb, gerçəklikdəki əhatəsinə dönüşü zamanı dinləyiciyə müraciətini ifadə edir və sırf praqmatik funksiya daşıyır. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis nağıllarında final qəlibləri

²⁴ Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: Наука, 1974. – с.98

²⁵ Həsənova, A. Azərbaycan və ingilis nağıllarında keçid formulların tipologiyası və funksiyaları // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2020, № 3. – s.125-129.

funksiyasına görə qruplaşdırsaq, aşağıdakı əsas kateqoriyaları ayıra bilərik:

1. Arzu və dilək ifadə edən formullar. Bu formul-ifadələr insanlarda xoş əhval-ruhiyə yaratmaq, gələcəyə ümid oyandırmaq məqsədi daşıyır. Belə formullar çox zaman sadə xalq dilindəki qəlibləşmiş ifadələrindən ibarət olur. Adətən nağıl söyləyicisi nağıldakı xoşbəxt sonluğun dinləyicilərə də nəsib olmasını arzulayır: *“Onlar yedilər, içdilər, mətləblərinə çatdılar, biz də mətləbimizə çataq”*. Arzu-dilək ifadə edən formullar əsasən Azərbaycan nağılları üçün xarakterikdir.

2. Əyləndirici formullar. Bu formullar adətən xəyali mükafatlandırma, yalançı qonaqətmə mahiyyətli olurlar, yüngül gülüş effekti doğururlar. İngilis və Azərbaycan nağıllarında məzəli sual, tapmaca, atmaca mahiyyətli formullar da vardır. *“Ən bəxtsiz adam”* (*“The Most Unfortunate Man”*) ingilis xalq nağılında sual şəkilli nağıl formulu əyləndirici mahiyyət daşımışdır: *“Before long he came to the wolf, still lying there, almost at death's door. "Well," said the wolf, "Did you ask for me?" "Yes," replied the man. "God said you are starving from lack of food so you have to eat the first stupid man who comes your way!" And do you know . . . He did!”* (“Çox keçmədən kişi hələ də orada uzanıb qalmış və ölüm ayağında olan qurdun yanına qayıtdı: -Yaxşı, - qurd dedi, - sən mənə barəmdə soruşdunmu? - Bəli, - deyə kişi cavab verdi – Allah-taala dedi ki, sən yeməyə bir şey tapmadığından aclıq çəkirsən. Ona görə də qarşına çıxan ilk axmaq adamı yeməlisən! Bilirsən də. . . o da nə etdi?!”).

3. Funksional baxımdan dua ifadə edən, Allaha minnətdarlıq ifadə olunan və ya dinləyici ilə söyləyiciləri dualayan, alqışlayan qəlib-formullar (*“Hər şey Allahın əlindədi. Şükür Allahın məsləhətinə”, “Allah belə Allahdı!”* və s.).

4. Öyrədici və ya öyüd-nəsihət formulları. Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında final formullarının bir qismi öyrədici, nəsihətverici funksiya daşıyır. Belə formullar kimi adətən atalar sözü və məsəllər, həyatla bağlı mühakimələr çıxış edir: *“Yaxşı deyiblər, su axar çuxuru tapar”, “Üç yüz yaşuyan Süleyman*

peyğəmbərə qalmayan dünya kimə qaldı?”, “For as we all now know, people can get jealous and mean. The jingling, jangling of money does strange things to folk - not all folk, just some” (“İndi biz hamımız bilirik ki, insanlar qısqanc və kobud ola bilərlər. Pulun cingiltisi insanları əcaib hərəkətlərə sövq edər – amma hamını yox, bəzilərini”) və s.

5. Hadisəyə münasibət ifadə edən formul-qəliblər. Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, pragmatik baxımdan Azərbaycan və ingilis nağıllarında sonluq formullar nəql olunan hadisəyə münasibət də ifadə edə bilir. Nağılçı bəzən hadisənin sonuna şahidlik etdiyini və ya sonucun ona da, yaxud onun yaşadığı yerə, onun mənsub olduğu topluma və s. təsir etdiyini və ya etmədiyini ifadə edir. “*So there was a whole lot of sillies bigger than them threesillies at home. So the gentleman turned back home again and married the farmer’s daughter, and if they didn’t live happy for ever after, that’s nothing to do with you or me*” (“Deməli, evdə o axmaqlardan daha artıq axmaq şeylər vardı. Buna görə də alicənab oğlan evə döndü və kəndli qızı ilə evləndi. Əgər bundan sonra onlar sonsuza qədər xoşbəxt həyat sürmədilər, bunun artıq nə sənə, nə də mənə aidiyyəti yoxdur”). Bundan başqa ingilis nağıllarının sonunda söyləyicinin dinləyiciləri əhvalatın doğruluğuna inandırmaq üçün rəsmi sənədlərə istinad etmək, əşyayi-dəlillər göstərmək mahiyyətli klişelərə də rastlanılır. Məsələn, “Vemdəki şeytan” (“The Devil in Wem”) nağılında “Əgər inanmırsanız, filan yerə baxa bilərsiniz” məzmunlu “dəlil” formulu qarşımıza çıxır: “*It was done, delivered, and if you doubt this story’s true, just read the role of honor at the school on the hill in Shrewsbury – Reverend Leonard Hotchkiss, Headmaster 1735*” (“Hazırlanıb təslim edildi. Və əgər Siz bu hekayənin həqiqiliyinə şübhə edirsinizsə, onda Şrusberi təpəsindəki məktəbin şərəf lövhəsini oxuyun: Möhtərəm Leonard Hoçkiss, müdir, 1735”).

III fəslin “Azərbaycan və ingilis nağıllarında sonluq formul-
ların forma-məzmun qrupları” adlanan ikinci paragrafında²⁶ altı
tematik qrup əsasında ingilis və Azərbaycan xalq nağıllarındakı
formulları analiz edilmişdir:

1) Mövcudluq formulları. Mövcudluq formulları nağıl
qəhrəmanının hadisədən sonra uzun müddət yaşayıb, xoşbəxt həyat
sürməsini ifadə edir. Buna görə də “xoşbəxtlik formulları” kimi də
adlandırılırlar. Onların işlənməsi Azərbaycan və ingilis nağılları
üçün eyni dərəcədə aktivdir: “*Then Jack showed his mother his
golden harp, and what with showing that and selling the golden
eggs, Jack and hismother became very rich, and he married a great
princess, and they lived happy ever after*” (“Jack and the
beanstalk”) “Sonra Cek anasına öz qızıl arfasını göstərdi. Cəklə
anası qızıl arfanı nümayiş etdirərək və qızıl yumurtaları sataraq
hədsiz dərəcədə varlandılar. O böyük bir şahzadə qızla evləndi və
onlar xoşbəxt həyat sürməyə başladılar”) və b.

2) Nağılın bitməsini vurğulayan formullar. İngilis xalq
nağıllarında nağılın bitməsini bildirən sonluq formulların şəkli
xüsusiyyətlərindən biri kimi biri-birini doğuran zəncirvari
hadisələrin ardıcıl sadalanması şəkillərini xüsusi vurğulamaq
lazımdır. Məsələn, “*Then the baker gave mouse bread, and mouse
gave butcher bread, and butcher gave mouse meat, and mouse gave
farmer meat, and farmer gave mouse hay, and mouse gave cow
hay, and cow gave mouse milk, and mouse gave cat milk, and cat
gave mouse her own tail again*” (“Onda çörəkçi siçana çörək verdi,
siçan çörəyi qəssaba verdi, qəssab siçana ət verdi, siçan əti kəndliyə
verdi, kəndli siçana süd verdi, siçan südü pişiyə verdi, pişik də
siçana quyruğunu qaytardı”). Azərbaycan və ingilis nağıllarında
da əksər dünya xalqlarının nağıllarında olduğu kimi nağılın
bitməsini ifadə edən lakonik, yığcam xarakterli formullar geniş yer
alır: “*Nağıl qurtardı. Siz sağ, mən salamat*”; “*Nağıl burda bitdi*”
və s.

²⁶ Гасанова, А. Анализ финальных формул на основе английских сказок // Казанская Наука №1, Рашин Сайнс, Казань, 2021, №1, s.47-50

3) Nağılçının mükafatlandırılması formulları. Azərbaycan nağılları üçün nağılçının “mükafatlandırılması” qəlib-formulları formulların ən yaygın növü sayıla bilər. Nağılçının və onun söylədiyi nağıla qulaq asanların sonda “mükafatlandırılması” formulları Azərbaycan xalq nağılları üçün az qala zəruri hal sayılır ki, bu halı biz ingilis nağıllarında nadir hallarda görə bilərik: *“Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də bacadan baxıb “istəmirəm” deyənini”*; *“Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıla qulax asanların”* və s.

İngilis nağıllarında nağılçının və ya dinləyicinin mükafatlandırılması formulları, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Müəyyən mənada ingilis nağıllarının sonunda söyüyciyə ünvanlanan “çaydanı qoyaq və biz də bir fincan çay içək”, “biz də rəqs edək” kimi deyimləri bu kateqoriya formullara aid etmək olar.

4) Nəyinsə (hədiyyənin) qazanılıb, sonra itirilməsini bildirən formullar. Nəyinsə (şox hallarda hədiyyənin, payın) qazanılıb, sonra itirilməsini bildirən formullara yaxın və ya mahiyyətə eyni qəliblər sırasına nağılçının və ya nağılın sonundakı toyda iştirak edən qonaqların ziyafət zamanı heç nə dada bilməməsi formulların da aid etmək lazımdır. İngilis nağıllarında belə formullara rastlanılmır, amma Azərbaycan nağıllarında onlara rast gəlmək mümkündür: *“Mən də orada idim, aş yedim, nə əlim batdı, nə ağzım dadı, nə də qarnıma bir şey getdi. Siz də eləcə yeyin, doyun!”*; *“Burda nağıl tamam oldu. Qazan aşla doldu, toxlar yedi, aclar doydular”*.

5) Ziyafət, toy formulları. Azərbaycan nağıllarında ingilis nağıllarından fərqli olaraq toy formullarının əksəriyyəti “yeddi gün, yeddi gecə” və ya “qırx gün, qırx gecə” ifadələrinin iştirakı ilə qurulur: *“Qırx gün, qırx gejə toy vırdırır, yeyiflər, içiflər, mətləblərinə keçiflər”*; *“Sonra yeddi gün, yeddi gecə toy tutub şadmanlıq elədi. Firəng padşahının qızını aldı”* və s.

İngilis nağıllarında digər rəqəmlərlə ifadə olunan və toyun və ya ziyafətin uzun müddət davam etməsini göstərən formullarla rastlaşa bilərik. “Mavi dağlar” (“The Blue Mountains”) nağılından: *“She and the Irishman recognised each other, and were married,*

and had a great wedding that lasted for a year and a day” (“O və irlandiyalı bir-birilərini tanıdılar, evləndilər və bir il bir gün sürən möhtəşəm bir toy etdilər”).

6) Söyləyicinin nağılın sonundakı ziyafətdə iştirakını ifadə edən formullar. Dünya xalqlarının nağıllarında söyləyicinin sonda toyda, ziyafətdə iştirakını ifadə edən formulların iki tipi vardır. Bu nağıl formulların bir tipinin funksiyası nağılçının dinləyiciləri nəql olunan hadisənin həqiqiliyinə inandırmaqdır. Azərbaycan nağıllarında, eləcə də ingilis xalq nağıllarında bu tip formullar az-az rastlanılır.

7) Cəzalandırma (cəza) formulları. Sonluq formullarının da bir tipini cəza formulları təşkil edir. Cəza formulları nağılın sonunda tez-tez rastlanılsa, da onlar Azərbaycan nağılsünaşları tərəfindən tədqiq olunmamışdır. Məzmun etibarilə bu formullar ziyankarın, şər qüvvənin məhvini bildirir. Azərbaycan nağıllarında cəzavermə və ya cəzalandırma deyə biləcəyimiz formulların çoxsaylı şəkillərini görürük: 1. Şər obraz atın və ya qatırın quyruğuna bağlanır və parça-parça edilir. 2. Mənfə obraz, antiqəhrəman sadəcə “öldürülür”. Haqq-ədələtin bərpa edilməsini, insanların xoşbəxtliyinə mane olan və ya onlara ziyan yetirən obrazın məhvini ifadə edən belə sonluq formullarda icraçı adətən dövlət və ya dövlət başçısı – padşah, xan, kraldır. Belə ki, bu sonluqlarda adil hökmdar ideyası da özünü biruzə vermiş olur. 3. Antiqəhrəman “vurulub öldürülür”, “vurulub cəhənnəmə göndərilir” və ya “vurulub cəhənnəmə vasil olur”; 4. Antiqəhrəman çollərə düşüb “qurda-quşa yem olur”; 5. Antiqəhrəman “ürəyi partlayıb ölür” və ya “bağrı çatlayıb ölür”; 6. Şəri təmsil edən obrazın “boynu vurulur”. Belə edam növü adətən, antiqəhrəmanın sadəcə “öldürüldüyü”nü bildirən formullar kimi padşahın əmri ilə icra olunur.

İngilis nağıllarında final cəza formullarının rəngarəngliyi nəzərə çarpmır. Düşmənin qəhrəman və ya onun ailə üzvləri tərəfindən öldürülməsini ifadə edilən formullarla yanaşı, şər qüvvənin qaçması, yoxa çıxması, qovulması məzmunlu formullar daha aktivdir.

“Sonluq formulların mifoloji semantikasi” adlanan sonuncu paraqrafda nağıllardakı say simvolikası, sehrlı alma, dünya ağacı, səadət meyvəsi, it obrazı və s. elementlərin mifoloji semantikasi öyrənilir. Göstərilir ki, prof. R.Qafarlı sakral rəqəmlərin nağıl mətlərində işlənmə yerlərinin bir sistemə bağlı ola biləcəyini müəyyənləşdirmiş və bunun, məsələn, “Məlikməmməd” nağılında aydın üzə çıxdığını qeyd etmişdir: *“Məlikməmməd” nağılının əvvəli 1, 2, 3 rəqəmlərinin sakral anlamları ilə başlayır, hadisələr 3, 7, 9-un uğur və uğursuzluqları ilə davam edir, 40-ın mütləq xoşbəxtliyi ilə tamamlanır*”²⁷. Nağıllardakı sehrlı alma isə divlər aləmi, digər sehrlı qüvvələrlə bağlıdır. Bu baxımdan nağıl formullarında almanın səmadən, göydən düşməsi də onun fəvqəldünya ilə bağlılığına işarə edir. Bundan əlavə, prof.R.Qafarlı Azərbaycan nağıllarında sonda “göydən düşən” almaların çox hallarda söyləyiciyə “çatmasını” almanın nifaq meyvəsi kimi yayğın miflə əlaqəsinə işarə ola biləcəyinə də diqqət çəkib²⁸. Paraqrafda bu qənaətə gəlinir ki, sonluq formulları yalnız poetik ifadələr, qəliblər və ya üslub klişeləri kimi baxmaq doğru deyildir. Onlar kökləri xalqın mifoloji dünyagörüşünə bağlı ola bilən, onun inam və etiqadlarını, həyat fəlsəfəsini, dünyaya baxışlarını əks etdirən, epik mətnlərdə yekun nəticəni xarakterizə etməklə bərabər, dinləyiciyə (kollektivə) münasibətdə praqmatik funksiyalara malik deyim tipləridir²⁹.

Dissertasiyanın **“Nəticə”**sində aparılmış tədqiqat ümumiləşdirilir. Təhkiyə texnikaları – motivin təkrar olunması, nağıl personajlarının və motivlərin paralellizmi, xüsusə də ənənəvi qəliblər nağıl söyləyiciliyində istifadə edilən əsas metodlardır. Hər bir nağıl dayanıqlığı, ənənəviliyi, stereotip formaları və üslubu ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar nağılların mərasim kontekstinə

²⁷ Qafarlı, R. Mifologiya: [6 cildə] (Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika) / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 1, – 2015. – s.406

²⁸ Qafarlı, R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU, – 1999. – 448 s.

²⁹ Hasanova, A. Ritual-mythological semantics of the final formulas in Azerbaijani fairy tales // – Warsaw: Colloquium Journal, – 2022, № 2. – p. 22-26.

(söyləyici və dinləyicilər) dəlalət etməklə, həm də nağil təhkiyəsinin əsrarəngiz üslubuna zənginlik qatır. Xalq nağıllarını təhlil edərkən, bu texnikaları müəyyənləşdirmək üçün formulların nağıllarda necə işlənməsini araşdırmaq çox vacibdir.

Mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının nağıllarında ənənəvi formullardan istifadə olunur. Dastan və nağil janrında isə ənənəvi formulların dominantlığı daha çox özünü göstərir. Bu artıq folkorşünaslıqda qəbul edilən ənənəvi dil normasıdır.

Dissertasiyanın əsas nəticə və yenilikləri müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Türk xalqlarında kenqəş (toy) ənənəsi, onun epik təzahürləri və formulları// Folklor və Dövlətçilik, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2019, s. 63-70

2. Azərbaycan və ingilis nağil mətnlətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri // Azərbaycanda Xarici Dillər №4 (45), Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2019, s.31-34

3. Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında sehrli formulların müqayisəli təhlili // Filologiya məsələləri №10, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2020, s. 189-195

4. The Formulas in the English fairy tales // Advanced Science, XI International scientific Conference, Penza, 2020, s.144-146

5. Azərbaycan və ingilis nağıllarında keçid formulların tipologiyası və funksiyaları // Dədə Qorqud №3 (70), Elmi-ədəbi toplusu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2020, №3, s.125-129

6. Анализ финальных формул на основе английских сказок // Казанская Наука №1, Рашин Сайнс, Казань, 2021, №1, s.47-50

7. Nağıl dilində dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan formullar // Gəncə Dövlət Universiteti, Xəbərlər, 2021, №1, s.215-219

8. Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında başlanğıc formul-qəliblərinin tipoloji xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri №10, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2021, №10, s. 331-337

9. Spatial Formulas of a Folk Tale // Path of science: international electronic scientific journal, Slovak Republic 2021, №12, s. 6001-6006

10. Ritual-Mythological Semantics Of The Final Formulas In Azerbaijani Fairy Tales // Colloquium - Journal, Philological Sciences, Varşava, Polşa, 2022, №2(125), s.22-26

11. Azərbaycan və ingilis nağıllarında sonluq qəliblərin (formulların) forma-məzmun qrupları // The XXVII International Scientific Symposium “Give way to the Turkic flag” dedicated to the 130 anniversary of Ahmad Javad. 2022, Stockholm, Sweden, p. 111-115

**Dissertasiyanın müdafiəsi _____
_____ il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.**

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

**Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.**

**Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun
(folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.**

**Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.**

Çapa imzalanıb: 10.06.2022
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 42753 işarə
Tiraj: 100